

М. Г. КРИКУН (Львів)

ПОВІТОВИЙ УСТРІЙ ПОДІЛЬСЬКОГО ВОЄВОДСТВА В XV—XVI ст.

Перспективи джерелознавства історичної географії України

Повіти на Україні своїм походженням сягають у другу половину XIV ст. Відтоді їм судилося проіснувати до кінця XVIII ст. — в складі спочатку Польського королівства і Великого князівства Литовського, а від Люблінської унії — Речі Посполитої. Їхня історія позначена змінами, характер і темпи яких зумовлювалися дією різноманітних чинників. Серед останніх особливе значення відіграла державна приналежність земель, куди повіти входили. Шлях, пройдений повітами, можна поділити на два періоди, рубіж між якими припадає на утворення на українських землях воєводств за польським взірцем та офіційне поширення на воєводства польського правового ладу. Обидва явища були так чи інакше взаємопов'язані, тому щодо часу їх перенесення на український ґрунт вони більш-менш збігалися. Проте, в регіональному відношенні вказаний рубіж хронологічно характеризується сильними перепадами.

Повітовий устрій на Україні — ще й нині занедбана проблема. Від появи наприкінці XIX — на початку XX ст. праць К. Ліске¹, О. Бальцера², М. К. Любавського³, І. А. Лінниченка⁴, М. С. Грушевського⁵, І. І. Лаппо⁶, П. Г. Клепатського⁷ і пізніше дослідження П. Домбковського⁸, в яких цій проблемі присвячено певну увагу, ніхто більше за її вивчення не брався. Те, що нам відоме про устрій, стосується лише окремих аспектів та періодів його еволюції. Отже, скільки-небудь виразної картини історії повітового устрою на українських землях досі не маємо. А втім науково-пізнавальне значення дослідження даної проблеми не підлягає сумніву, насамперед зважаючи на необхідність розкриття адміністративно-територіальних відносин на Україні в XIV—XVIII ст.

Ми прагнемо у статті висвітлити повітовий устрій Подільського воєводства від утворення його в складі Польського королівства в західній частині історичного Поділля 1434 р. (або, можливо, й трохи раніше)^{8а} до 1581 р., коли сталися помітні зміни в повітовому устрої краю і він набрав того вигляду, в котрому протривав незмінно до кінця XVIII ст. Існуюча в цьому періоді повітова система відзначається цілісністю, що і спонукає до того, щоб її проаналізувати.

Кількість і розміщення повітів, які спостерігаємо в Подільському воєводстві протягом XV ст., були ним успадковані від періоду, що передував поширенню на його територію статусу воєводства і польського адміністративно-правового устрою. Цей період тягнеться від середини XIV ст., тобто від звільнення Поділля з-під татарського панування. З правової точки зору його йменують перехідним⁹. Так само він може бути названий в адміністративно-територіальному відношенні, хоча б тому, що обидва компоненти в той час були тісно пов'язані. Для нього є характерним співіснування відповідних чинників, місцевих і перенесених з польських

земель Корони. Зокрема, слід наголосити на тому, що тоді подільськими округами-повітами напевно управляли призначувані правителями, які володіли Поділлям, воеводи, наділені й судовими повноваженнями. Посада такого воеводи мала місцеве, «руське» походження (її слід відрізнати від посади воеводи «польського» взірця, запровадженої на Західному Поділлі, як, до речі, і в Галицькій Русі, що переживала схожі з подільськими «устройові» процеси, у зв'язку з перетворенням його у воеводство). Щодо привнесеного з польських земель, то йдеться головним чином про інститут старости, теж призначуваного правителем. До 1434 р. на Західному Поділлі староста був лише один — «подільський»; він урядовав ним з Кам'яця, очолював діючий при ньому суд^{9а}. На зламі першої і другої третин XV ст. починається рішуче усування місцевих чинників, внаслідок здійснення якого згодом тут повністю утверджується польський адміністративно-правовий устрій.

Подільські повіти в перехідному періоді утворювалися поступово, і в основному їх кількість і структура визначилася на зламі XIV и XV ст.: очевидно, саме на цей час припадають перші вірогідні згадки про тамтешні повіти. Особливо цінною стає інформація від 1402 р., відколи назви повітів у джерелах зустрічаються частіше, причому, як правило, вони подаються з назвами поселень, що до них належали. Така інформація дає змогу визначити, нехай і приблизно, територію повітів. Виходячи зі значення для висвітлення теми даної статті таких відомостей щодо першої третини XV ст., слід розглядати їх у порівнянні.

Головним джерелом для висвітлення повітового устрою Західного Поділля в XV—XVI ст. є грамоти великого князя литовського Вітовта (він деякий час володів Поділлям) і польських королів. Перевагу віддаємо тим, котрі видані шляхті у зв'язку з пожалуванням їй маєтків на тих чи інших умовах володіння. Більшість таких грамот відклалася в записак, внесених у книги королівських канцелярій, які згодом утворили рукописну сукупність — так звану коронну метрику (вона зберігається в Головному архіві давніх актів у Варшаві — ВГАДА), і відома в регестовому вигляді з багатотомної публікації «*Matriculatum Regni Poloniae summaria*», доведеної до 1572 р. Значну кількість цих «метрикальних» документів знаходимо в різноманітних джерельних публікаціях, таких, насамперед, як «Архив Юго-Западной России» (ч. VIII, т. 1—2), «Матеріали до історії суспільно-політичних і економічних відносин Західної України» (ці видання здійснив М. С. Грушевський). Неабияку цінність для вивчення подільського повіту становлять грамоти рукописної книги, що числиться в тій частині литовської метрики, котра зберігається у ВГАДА (решта книг тієї самої метрики міститься в Центральному державному архіві давніх актів у Москві). Фактично ж дана книга має відношення до коронної метрики. Йдеться про складену 1564 р. збірку дарчих правительських грамот XV—XVI ст., що засвідчують права подільської шляхти на володіння маєтками. Ці грамоти, до речі, майже не відбиті в книгах коронної метрики, що дійшли до нас. Чимало з них видано М. С. Грушевським у щойно названих документальних публікаціях. У пригоді стали також грамоти «неметрикальні». Їх зустрічаємо в різних джерельних виданнях і дослідженнях, де натрапляємо також і на переклади змісту окремих грамот або на згадки про них. Крім грамот, відомості про подільські повіти знаходимо в деяких інших видах джерел, наприклад, у судових матеріалах, документах приватних осіб тощо.

Говорячи про джерела XV—XVI ст., що свідчать про подільські повіти, слід зауважити: їх виявилось досить багато, щоб стати основою для дослідження повітового устрою. Детальний перелік видань і архівних

зібрань, звідки ми почерпнули потрібний матеріал, подано в табл. 1. Таких документів вдалося взяти на облік 602. Щоб піддати належній статистичній обробці й аналізу їхню інформацію, із 602 слід вилучити 33 — число, яке означає кількість грамот, що становлять за змістом підтвердження раніше виданих грамот, котрі входять у решту 569 документів. Остання цифра є, таким чином, опорною для відображення повітового поділу. До неї входять 530 документів, кожен з яких відомий з хронологічно первинного варіанта-тексту, і 39, текст яких дійшов лише в пізніших підтвердженнях.

Розкладку 569 документів подаємо за чвертями століть в таблицях 1 (під кутом зору назв видань та архівів, де джерела містяться або згадані) і 2 (під кутом зору поійменованих у джерелах повітів). Кидається у вічі нерівномірність часового розподілу виявлених документів. Загалом їх у XVI ст. в 1,7 раза більше, як у XV ст., і це при тому, що XVI ст. в таблицях доведене до 1581 р. і до того ж чимало документів за 1572—1581 рр. у них не враховано, оскільки регестовий опис в «*Matriculatum Regni Poloniae summaria*» — основного джерельного комплексу, який містить інформацію, що нас цікавить, закінчується, як зазначено вище, 1572 р. Варта також уваги динаміка чисельності документів в середині століть. Стрибокподібною вона видається в XV ст.: порівняно дуже мало джерел випадає на першу й останню його чверть, досить багато — на другу, чимало — на третю чверть. Малочисельність у першій чверті слід пояснити як тим, що через боротьбу за Поділля між Польським королівством та Великим князівством Литовським не могло бути в той час видано багато князівсько-королівських дарчих грамот, так і тим, що книги королівських канцелярій за той же період давно загинули. Суперництво названих держав за Поділля тривало до початку 30-х років і завершилося тим, що західна його частина, з якої було створено Подільське воєводство, остаточно відійшла до Польщі. Внаслідок цього політична обстановка тут характеризувалася відносним спокоєм і була сприятливою для колонізації до початку 50-х років. Саме тому у 30—40-х роках спостерігаємо справжній сплеск королівських пожалувань подільських маєтків, відповідно відбитий у видачі грамот. Слід зазначити, що в табл. 1 і 2 цей сплеск показано неповно, бо книги коронної метрики, що дійшли до нас, розпочинаються лише з кінця 40-х років XV ст. В середині XV ст. політична ситуація в Подільському воєводстві стала помітно погіршуватись і зіпсувалася в останні його десятиріччя, в основному через татарські набіги. Колонізаційний рух тут тоді різко пішов на спад. Відповідно скоротилась кількість королівських пожалувань. У XVI ст. почали поступово відбудовуватись раніше спустошені землі воєводства. Відображенням цього процесу була поява багатьох королівських пожалувань⁴⁰, відомих переважно з книг коронної метрики і, як видно з табл. 1 і 2, більш-менш рівномірно розкиданих по кожній з трьох чвертей століття.

Дані табл. 2 переконують у тому, що кількість подільських повітів у різні періоди XV—XVI ст. не була однаковою. Щодо XV ст., то в першій чверті відомими нам джерелами зафіксовано Кам'янецький, Червоногородський, Скальський, Смотрицький, Бакотський і Летичівський повіти; в другій чверті до них приєдналися Хмільницький і Ровський повіти; у другій половині того самого століття всі ці повіти залишаються, за винятком Ровського, котрий надовго зникає з документів, а натомість з'являється Меджибізький повіт. У кожній з трьох перших чвертей XVI ст. (до 1581 р.) бачимо Кам'янецький, Летичівський, Червоногородський, Скальський, Смотрицький та Хмільницький повіти; у першій чверті виділяється повіт, який спершу називався Зіньківським, а потім Барським (він був утворений, як переконаємося далі, на базі колишнього Ровського повіту).

Таблиця 1. Кількість документів, в яких називаються повіті

Назви видань та архівних фондів, де документи згадуються або зберігаються	XV ст.				XVI ст.	
	I чв.	II чв.	III чв.	IV чв.	I чв.	II чв.
	Кількість					
Matricularum ¹⁰	6 (3)	25 (13)	8 (7)	7 (5)	75 (66)	105 (94)
Архів ЮЗР ¹¹	2 (2)	13 (13)	3 (3)	3 (3)	11 (11)	21 (21)
Матеріали ¹²	6 (6)	21 (19)	2 (2)	1 (1)	5 (5)	2 (2)
Zbiór dokumentów ¹³	9 (3)	76 (65)	—	—	—	—
Akta grodzkie ¹⁴	—	4 (4)	9 (9)	—	—	—
Zrządza ¹⁵	3 (3)	—	—	—	—	—
Каталог ¹⁶	1	—	2 (2)	2 (2)	—	—
Акты ЮЗР ¹⁷	—	1 (1)	—	—	—	—
Акты ЗР ¹⁸	—	1 (1)	—	—	—	—
Semkowicz ¹⁹	1 (1)	2 (1)	—	—	—	—
Białkowski ²⁰	—	—	1 (1)	—	—	3 (3)
Radziwiński ²¹	1	—	1 (1)	—	—	3 (3)
Pobóg-Górski ²²	1 (1)	2	1	—	—	1
Грушевський ²³	1	2 (1)	—	1 (1)	—	—
Zródła dziejowe ²⁴	—	1 (1)	—	—	—	—
Archiwum Sanguszków ²⁵	—	1	1 (1)	—	—	—
Pohorecki ²⁶	—	2	1	—	—	—
Палеографические ²⁷	—	1	—	—	—	—
Corpus ²⁸	—	—	—	—	1	—
Памятники ²⁹	—	2	—	—	—	—
Materiały ³⁰	—	1 (1)	—	—	—	—
Розов ³¹	—	2	—	—	—	—
Українські грамоти ³²	—	1	—	—	—	—
Молчановский ³³	—	1 (1)	—	—	—	—
Vitoldiana ³⁴	1	2	—	—	—	—
Грамоты ³⁵	—	—	—	—	—	—
Jabłonowski ³⁶	—	2	—	—	—	—
Кам'янецький суд ³⁷	—	—	—	—	—	1 (1)
Metryka Litewska ³⁸	5 (2)	74	26 (23)	5 (5)	13 (7)	52 (16)
Metryka Koronna ³⁹	—	—	—	—	1 (1)	—
Pergaminy ^{39a}	—	—	1 (1)	—	—	—
Разом	21	121	50	17	90	140

До другої і третьої чвертей, минаючи першу, належать відомості про Бакотський повіт, до першої і другої — про Меджибізький.

Як бачимо, через сім чвертей двох століть наскрізно проходять повіті Кам'янецький, Летичівський, Червоногородський, Скальський, Смотрицький, за винятком однієї лише чверті — Хмільницький і Бакотський, у чотирьох чвертях — Ровський (Барський), у трьох — Меджибізький повіт.

Джерела, на яких базується табл. 2 (як і табл. 1), наводять по двох століттях назви дев'яти повітів.

З даних табл. 2 переконались також у кількісній різниці документальних свідчень про повіті. Діапазон цих свідчень чималий — від багатократних згадок про один повіт протягом чверті століття (і навіть, чого з таблиці не видно, в одному й тому самому році) до одиничних — так само в одній чверті століття. Найбільша кількість джерельної інформації стосується Кам'янецького повіту, котрий інколи в XVI ст. іменується «Кам'янець-Подільським» (districtus Samenecensis Podoliae)⁴¹. Її частка щодо нього в загальній масі повітових відомостей така: від 35,3 % в чвертій чверті XV ст. до 56,2 % в третій чверті XVI ст., 41,7 % загалом у XV ст., 56,4 % — в XVI ст., у цілому по двох століттях — 50,9 %.

на території Подільського воєводства в XV — XVI ст. (до 1581 р.)

	XV ст.	XVI ст.	Разом	Примітки
III чв. документів				
91 (88)	46 (28)	271 (248)	317 (276)	Цифри в дужках і підсумкові внизу таблиці означають кіль- кість документів, вперше опуб- лікованих у вказаних видав- нях; вони ж стосуються доку- ментів не опублікованих, але відомих із скороченого (регес- тового) викладу їхнього зміс- ту, просто згаданих у видав- нях або виявлених в архівах. Позадужкові та бездужкові (крім нижніх підсумкових) цифри враховують всі публіка- ції таких джерел, а також всі виявлені архівні джерела (в тому числі ті, в яких здійс- нено публікації), що в них ідеться про подільські повіти.
14 (14)	21 (21)	46 (46)	67 (67)	
—	30 (28)	7 (7)	37 (35)	
—	85 (68)	—	85 (68)	
—	13 (13)	—	13 (13)	
—	3 (3)	—	3 (3)	
—	5 (4)	—	5 (4)	
—	1 (1)	—	1 (1)	
—	1 (1)	—	1 (1)	
—	3 (2)	—	3 (2)	
2 (1)	1 (1)	5 (5)	6 (6)	
—	2 (1)	3 (3)	5 (4)	
1 (1)	4 (1)	2 (1)	6 (2)	
1 (1)	4 (2)	1 (1)	5 (3)	
—	1 (1)	—	1 (1)	
—	2 (1)	—	2 (1)	
—	3	—	3	
—	1	—	1	
—	—	1	1	
—	2	—	2	
—	1 (1)	—	1 (1)	
—	2	—	2	
—	1	—	1	
—	1 (1)	—	1 (1)	
—	3	—	3	
1 (1)	—	1 (1)	1 (1)	
—	2	—	2	
2 (2)	—	3 (3)	3 (3)	
44 (21)	110 (30)	109 (44)	219 (74)	
—	—	1 (1)	1 (1)	
—	1 (1)	—	1 (1)	
130	209	360	569	

Наступним іде Летичівський повіт — 14,8 % загального числа відомостей за два століття, без врахування чотирьох його згадок спільно з Кам'янецьким повітом, які внесено нами в кількості, виведені для цього останнього, причому слід підкреслити, що даний процентний показник базується в основному на матеріалі XVI ст. Випадковим це не було: в XVI ст. значення Летичівського повіту серед інших повітів воєводства, не рахуючи Кам'янецького, помітно зростає, що знайшло своє логічне завершення в 1581 р. Далі по низхідній ідуть, якщо рахувати також сумарно по двох століттях, Хмільницький, Смотрицький, Скальський, Барський (Ровський, Зінківський), Бакотський, Червоногородський та Меджибізький повіти.

Виникає запитання: чому так часто в документах зустрічається Кам'янецький повіт? По-перше, тому, що про нього збереглося порівняно найбільше джерел, зважаючи, напевно, на те, що він посідав центральне місце у воєводстві і до того ж у XVI ст., як побачимо далі, був найбільшим. По-друге, тому, що до і після 1434 р. поняття «Кам'янецький повіт» нерідко поширювалось на все Західне Поділля. Тут слід окремо звернути увагу на цю другу обставину.

Таблиця 2. Повітовий поділ території Подільського воєводства в XV—XVI ст. (до джерел, у яких наводяться назви)

Повіти	XV ст.				XVI ст.		
	I чверть	II чверть	III чверть	IV чверть	I чверть	II чверть	III чверть
	Кількість докумен						
Кам'янецький	11	44	20	6	53	72	73
Летичівський	—	9	4	2	18	30	13
Червоногородський	2	10	5	2	1	1	2
Скальський	1	11	4	2	3	4	3
Смотрицький	2	21	8	2	4	—	2
Хмільницький	—	6	2	1	10	11	19
Бакотський	3	12	5	1	—	1	2
Меджибізький	—	—	1	—	—	1	—
Барський	—	—	—	—	—	14	14
Кам'янецький і Скальський	—	1	—	—	—	—	—
Кам'янецький і Смотрицький	—	1	—	—	—	—	—
Кам'янецький і Летичівський	—	—	—	—	—	3	—
Кам'янецький і Бакотський	—	1	—	—	—	1	—
Кам'янецький і Червоногородський	—	1	—	—	—	—	—
Кам'янецький, Бакотський і Червоногородський	—	—	—	—	—	1	—
Летичівський і Смотрицький	2	2	—	—	—	—	—
Скальський і Смотрицький	—	—	—	1	—	—	—
Скальський і Бакотський	—	1	—	—	—	—	—
Меджибізький і Зіньківський	—	—	—	—	1	—	—
Смотрицький і Бакотський	—	—	—	—	—	1	—
Кам'янецький, Смотрицький і Ровський	—	1	—	—	—	—	—
?	—	—	—	—	—	—	2
Разом	21	121	50	17	90	140	130

Кам'янець — центр однойменного повіту — був також постійно адміністративно-судовим центром Західного Поділля. Ця його функція еволюціонувала, причому судова її сторона стала превалуючою. До утворення Подільського воєводства управління його територією здійснював, як зазначено вище, подільський (кам'янецький) староста. Діючий на той час при ньому суд не міг не мати крайових повноважень, імовірно він був апеляційною інстанцією щодо рішень місцевих воєводських судів. Компетенції старости були дещо урізані з утворенням воєводства, коли з'явилися тут польські посади воєводи і каштеляна (цього старосту і після 1434 р. призначав правитель). Значного удару по них було нанесено після перенесення на воєводство польського права. На місцях стали діяти старости-державці, котрі функціонально заступили собою «руських» воєвод; вони певною мірою обмежували прерогативи кам'янецького старости (про старост-державців див. нижче). Особливо відчутним для цього старости виявилось різке звуження його юрисдикції: після 1434 р. старостивський суд, котрий розглядав позови з кримінальних і цивільних справ,

1581 р.) із зазначенням кількості повітів

XV ст.	XVI ст.	Разом	Примітки
81	198	279	Видання і архіви, на даних яких базується табл. 2, ті ж, що вказані в табл. 1
15	61	76	
19	4	23	
18	10	28	
33	6	39	
9	40	49	
21	3	24	
1	1	2	
—	28	28	
1	—	1	
1	—	1	
1	3	4	
1	1	2	
1	—	1	
—	1	1	
4	—	4	
1	—	1	
1	—	1	
—	1	1	
—	1	1	
1	—	1	
—	2	2	
209	360	569	

відійшов у минуле; з тих пір кам'янецький староста очолює суд гродський (замковий), що виник на його місці. Сюди надходили позови кримінального характеру. Тоді ж утворюється земський шляхетський виборний суд, який від старостинського суду успадкував розгляд цивільних справ⁴². Обом цим судам, що діяли у Кам'янці, юрисдикційно була підвідомча вся територія воеводства, оскільки інших таких судів тоді тут не існувало. Відомо, що в Польському королівстві в тому або іншому воеводстві наявність земських і гродських судів, як правило, визначала наявність такої самої кількості шляхетських судово-адміністративних округів-повітів⁴³. Подільське воеводство не було винятком. Після 1434 р. воно стало одночасно і земським, і гродським судово-шляхетськими повітами.

Найбільш ранні згадки про нові суди в Подільському воеводстві надають: про земський — на 1439 р. (у тодішньому запису в перемишльській земській книзі згаданий кам'янецький підсудок Миколай Чарний⁴⁴; підсудок входив до складу земського суду, гродському суду ця посада не була відома), про гродський — на 1456 р. (коли у львівській гродській книзі названо кам'янецького гродського суддю Яхна)⁴⁵.

Оскільки в документах XV—XVI ст. територія Подільського воеводства нерідко показана як один гродський повіт, а устрій останнього визначався діяльністю очолюваного кам'я-

нецьким старостою гродського суду, отже, й самим старостою, то виникає потреба розглянути місце даного старости в адміністративній системі воеводства — повіту після 1434 р.

Кам'янецький староста згадувався в документах, щоправда, далеко не в усіх, «генеральним» (*saritanus generalis*). Найбільш раннє з відомих нам відповідних свідчень стосується 1444 р.: у виданій ним тоді грамоті Теодорик із Бучача («або з Язловця») називає себе «каштеляном кам'янецьким і генеральним старостою»⁴⁶, а в матеріалах галицького земського суду від того самого року його ж названо «старостою подільським»⁴⁷. Як бачимо, в обох документах йшлося про особу, яка займала посаду кам'янецького старости. Інколи зустрічаються і такі форми титулування тих, хто був кам'янецьким старостою: «кам'янецький і всього Поділля генеральний староста» (1518)⁴⁸, «кам'янецький і змелъ Поділля генеральний староста» (1520)⁴⁹, «головний кам'янецький староста» (1570)⁵⁰.

До функцій кам'янецького старости можна віднести, хоч, можливо, не повністю, перелік прерогатив гродського старости, що його подає польсь-

кній хроніст і публіцист XVI ст. Марцін Кромер у своєму описові сучасної йому Польщі⁵¹. Свого часу на цей перелік звернув увагу М. С. Грушевський, характеризуючи повноваження барського старости XVI ст.⁵² Згідно з М. Кромером, гродський староста може бути названий управителем; він — страж і хранитель королівського замку (гроду), громадського миру і спокою у своєму старостві. В останньому й за його межами староста мав широку юрисдикцію з кримінальних справ щодо шляхти, міщан і селян, виконував вироки всіх судів, світських і церковних, якщо ті, хто має їх виконувати, відмовляються або не в змозі це зробити. Він же відає збиранням державних податків у своєму старостві та поза ним. Під його верховною владою перебували й інші королівські маєтки, розташовані на території, юрисдикційно підконтрольній гродському суду.

Із сказаного вище М. Кромером можна твердити, що подільський генеральний староста наділявся певними адміністративними функціями і володів достатньо вагомою юрисдикцією. Влада його поширювалась на все воєводство, бо гродський суд тут був один. Про те, що цей староста мав політичну владу, можна твердити на підставі одного документа з 1518 р., за яким король Сигізмунд I підтвердив у Кракові постанову комісарів, призначених ним для розгляду незгод, що виникли між кам'янецьким старостою С. Лянцкоронським і шляхтою «землі Поділля і Кам'янецького повіту»⁵³. Характер незгод залишається невідомим, але навіряд чи можна сумніватися, що не лише старости доводилося рахуватися з позицією подільської шляхти, а й шляхті — з позицією старости. До цього слід додати, що тому ж старості польські королі надавали колонізаційні повноваження, не властиві для таких самих старост польських земель: він мав право роздавати державні (королівські) володіння, яких у Подільському воєводстві було вдосталь. На найдавніше повідомлення щодо цього вказав М. С. Грушевський: 1442 р. згаданому вище кам'янецькому старості Теодорику з Бучача було дозволено жалувати землі з записом на них сум до 50 гривен⁵⁴. Правом дарування маєтків користувався, в числі інших подільських старост, і С. Лянцкоронський. Так, 1516 р. він записав на «пустині» Бахтині 60 гривен, пославшись при цьому на одержане ним відповідне королівське розпорядження⁵⁵.

В джерелах XV—XVI ст. подільський повіт, як і повіт на польських землях, у Руському і Белзькому воєводствах звичайно називається латинським терміном «дистрикт» (*districtus*), бо майже всі документи, в яких йшлося про повіти, — латиномовні.

Слов'янський термін «повіт» у джерелах Подільського воєводства XV—XVI ст. (до 1581 р.) зустрівся нам лише двічі. Вперше — у виданій 1438 р. в м. Острозі князем Свидригайлом Григорію Стреченовичу дарчій грамоті на села Біликівці й Слобідка: ці села вказані «у Летичевском повіте»⁵⁶. Унікальність даного документа щодо вживання поняття «повіт» пояснюється тим, що його було видано князем, який панував на Волині і вважав своїми володіннями деякі подільські землі, до яких належала й територія Летичівського повіту. Більша частина документації, що виходила з канцелярії Свидригайла, яка розміщувалася на Волині, велася діловою «руською» (українсько-білоруською) мовою. То не дивно, що в мєрі подільських латиномовних джерел опинилася названа грамота, писана «руською» мовою. У цій же мові відповідником «дистрикту» був «повіт» (повѣт). При цьому слід підкреслити, що грамота 1438 р. — хронологічно перший відомий нам документ, який свідчить про слов'яномовне поняття «повіт» щодо Західного Поділля. Правда, цей термін джерельно відносно тієї ж території вжито, здавалось би, раніше, а саме в дарчій грамоті князя Вітовта Васпяю Корачевському на осадження с. Княжкої

Луки⁵⁷, проте в науці доведено, що дана грамота не що інше, як фальсифікат⁵⁸.

Друга джерельна згадка слов'яномовного терміна «повіт» міститься у складеному 1564 р. переліку королівських «листів», що їх пред'являли подільські шляхтичі для обґрунтування своїх прав на володіння маєтками. Тут ужито «повіт» у польськомовному звучанні — «powiat»⁵⁹.

Зрідка натрапляємо на позначення повіту терміном «територія» (*territorium*), причому інколи з засвідченням того, що «територія» є частиною Кам'янецького дистрикту-повіту, який у таких випадках був тотожний Подільському воєводству. Показовим є датований 1471 р. документ, де читаємо: подільські земські суддя і підсудок свідчать, що червоногородський староста Міхал з Бучача записав своїй дружині 800 гривень, які забезпечив на м. Язювці та прилягаючих до нього 11 селах, розташованих «в Подільській землі, Кам'янецькому повіті і Червоногородській території» (*in terra Podoliae, districtu Camenecensi territorioque Czerwonogrodensi*)⁶⁰. Тут «Подільська земля» і «Кам'янецький повіт» означають одне й те саме — Подільське воєводство, а «Червоногородська територія» — повіт. Інші підмічені нами позначення Подільського повіту терміном «територія»: с. Карашову Луку показано «в Кам'янецькій території» (1546)⁶¹, села Ушицю і Бакоту — «в Кам'янець-Подільській території» (1546)⁶², с. Бордяківці — «в Скальській території» (1546)⁶³, Уланівський маєток — «у Хмільницькій території» (1552)⁶⁴.

У слов'яномовних документах першої третини XV ст. повіття «повіт» інколи передавали терміном «волость». Таких документів нам відомо чотирьох⁶⁵, з яких мовно три «руські» (з них два дійшли до нас в передачі латинськими літерами), один — польський. Це дарчі грамоти, а саме: Владислава II Ягайла слугі своєму Ходку на с. Ярмолівці, розташоване «w Smotriczkoj wolosthi» (1407)⁶⁶; його ж — Сеньку Волосу на «дедину» Лядаву «w Bokotskoj wolosti» (1410)⁶⁷; Вітовта — Бедриху «над двѣ селищи, одно Сволочигачи, а другое верх Болванца оу Смотрицкой волости»⁶⁸; його ж — слугі своєму Волосу на селище Волоску і дворища Пісець та Кам'яну Кучу «w woloszczj Bokotskiej»⁶⁹. Пойменовані поселення, селища і дворища не могли, з причини надто значної їхньої віддаленості від центрів волостей, до яких вони віднесені, Смотрича і Бакоти, входити до складу Смотрицького і Бакотського маєтків, тобто власне волостей, в ролі яких періодко у джерелах фігурують комплекси феодалних володінь. Жодної проміжної адміністративно-територіальної ланки на Поділлі (як, до речі, і в інших землях Польського королівства) між волостю як маєтком і повітом в XV ст. не було. Тож впевнено можна твердити, що в зазначених чотирьох грамотах першої третини XV ст. «волость» — це добре відомий на Поділлі в той час повіт, відповідно Смотрицький та Бакотський.

Адміністративними центрами повітів були міста і містечка, які в той же час були центрами державних маєтків (королівщин) — староств. Слід підкреслити, що основна маса виявлених джерел, де йдеться про подільські повіти, тематично стосується саме староств, точніше — їхніх складових частин: власне староств (*capitaneatus*), тобто володінь, населення в кожному з яких було безпосередньо підпорядковане замку, що знаходився в центральному поселенні цього староства і був управительською садибою старости (*capitaneus*) (ось чому приналежність тих або інших поселень до такого староства в документах подавалася словами «ad castrum», «ad bona castrj», «iuxta castrum»⁷⁰), і держав (*tenutae*) — маєтків, адміністративно пов'язаних з власне староствами (державами, за грамотами правителів або кам'янецьких старост, володіли державці (*tenutarii*) на різних умовах, переважно по записах сум, на доживотті).

Основна маса документального матеріалу за змістом належить до державних маєтків тому, що в ній переважають грамоти правителів, а ці грамоти видавалися, як правило, у зв'язку з пожалуванням містечок і сіл, селищ і дворців, що входили до складу королівщини. У більшості таких грамот поселення та інші топоніми локалізовані по повітах, у певній їхній кількості локалізацію подано по старостах — без зазначення повітів⁷¹. Лише у двох грамотах зустрілося одночасно і по повітах, і по старостах розміщення топонімів: 1564 р. с. Галузинці показане приналежним до Барського повіту і староства (*in districtu Barensi sitae ad capitaneatum Barensem pertinentis*)⁷², 1569 р. села Медведів і Попружна — до Хмільницького староства і повіту (*in capitaneatu et districtu Chmielnicensi*)⁷³. Гадаємо, що на підставі цих двох прикладів можна твердити: у грамотах, де поіменовано староства без згадування повітів, напевно йшлося і про повіти — тих же назв, які мали староства. Сказане вище дає підставу вважати, що кількість повітів дорівнювала кількості староств.

Якщо в більшості джерел, де згадано повіти, говориться лише про королівські маєтки, то створюється враження, що Подільський повіт — це те саме, що староство у складі власне староства і держав. Воно може вивикнути ще й тому, що назви повіту і староств відносно території, на якій вони знаходилися, виступають одні й ті самі. Ці назви походили від назви міського поселення, яке являло собою центр і повіту, і староства. Але таке судження було б помилковим, оскільки повіт охоплював ще й приватношляхетські і церковні маєтки.

У тому, що до повітів входили володіння приватношляхетські (ділчачі, «*bona haereditaria*», «*dobra dziedziczne*»), переконує хоча б наведене вище свідчення кам'янецьких земських судді і підсудка від 1471 р.: адже Язловський маєток належав саме до таких володінь. Проте в цьому і деяких інших близьких йому за змістом джерелах, де йдеться про ділчачні маєтки, останні словесно як такі не фігурують⁷⁴. Зрідка зустрічаються документи, де поселення в складі того або іншого повіту названо ділчачим. Ось ці документи: королівська грамота, даруюча два річних торги м. Кудринцям, що в Кам'янецькому повіті (1518)⁷⁵; королівський привілей, що дозволяв на місці с. Бабинаців Кам'янецького повіту закласти містечко на німецькому праві (1523)⁷⁶; грамота, в якій міститься підтвердження Казимиром IV продажу половини сіл Скальського повіту Степанківців і Шманківців (1485)⁷⁷; запис у книзі коронної метрики про продаж сіл Жарнівки і Довгівців Кам'янецького повіту (1518)⁷⁸; запис у кам'янецькій земській книзі, за яким шляхтичі Гжегож і Єжи Домбровські є володарями с. Гринківців Скальського повіту (1546)⁷⁹; грамота Сигізмунда Августа, що підтверджує заяву вдови шляхтича Яна Сановця Анни про те, що вона уступає шляхтичу С. Кілінському ряд своїх сіл Кам'янецького повіту⁸⁰.

Те, що церковні маєтки були складовою частиною повітів, видно, зокрема, з того, що м. Чернокозинці — центр столового володіння кам'янецького католицького єпископства — у королівському привілеї 1519 р., підтверджуючому раніше дане йому право на проведення щорічних торгів, показане в Кам'янецькому повіті⁸¹.

У XV—XVI ст. подільськими повітами, як, зрозуміло, і староствами, що до них входили, управляли старости, призначувані доживотньо королем. У джерелах вони нерідко називаються державцями (відповідно староства — державами). Вдалося зафіксувати кілька випадків, коли одну й ту саму особу в одному й тому ж році в одному документі названо староствою, а в другому — державцею. Ось ці випадки: Стібор з Коморників — староста і державця скальський (1447)⁸², Ян Лац — староста і державця зінківський (1454)⁸³, Міхал з Бучача — староста й державця

червоногородський (1470)⁸⁴, Ян Струсь — староста і державця Хмільницький (1515)⁸⁵. А ось приклад прямого ототожнення в одному документі обох титулів: 1548 р. відзначено, що Ђжи Язловецький є «старостою, або державцею червоногородським» (*capitaneus seu tenutarius czerwonogrodensis*).⁸⁶

Перші подільські старости — державці виступають у відомих нам джерелах до початку 50-х років XV ст., а саме: червоногородський (1437)⁸⁷, скальський (1444)⁸⁸, зінківський (*in Zinkowycz*), летичівський і меджибізький (1453)⁸⁹ (щоправда, троє останніх у джерелі названі лише державцями, але, судячи з контексту, вони напевно — старости-державці). М. С. Грушевський вважає, що на 1452 р. припадає перша згадка про ровського старосту⁹⁰. При цьому він спирається на повідомлення польського хроніста XV ст. Яна Длугоша, в якому, прете, термін «ровський староста (державця)» відсутній; хроніст говорить тільки про те, що татари 1452 р. захопили «замочок» (*castellum*) Ров і полонили тамтешнього шляхтича Стогнева Рея з його родиною⁹¹. Все ж не виключено, що С. Рей був тодішнім ровським старостою; у всякому разі можна твердити, що він був особою посадовою, інакше б Я. Длугош навряд чи згадав би про нього.

Наведений список подільських старост-державців не можна вважати повним на час до початку 50-х років XV ст.: адже повітів тоді у воєводстві, як доводить табл. 2, було більше, ніж цей список подає старост-державців, а останніх посадово було стільки, скільки повітів. Виходячи з кількісної тотожності й спираючись на дані табл. 2, доходимо висновку, що на початок 50-х років у Подільському воєводстві, поруч зі згаданими вище, були старости-державці: смотрицький, хмільницький і бакотський. Керуючись тим же принципом відповідності кількостей повітів і старост-державців (отже, і староств), не можна не зауважити, що Я. Длугош під 1453 р. згадує меджибізького і зінківського старост (вірніше, вони у нього — «державці»), тоді як назви однойменних повітів для перших двох чвертей і початку третьої чверті XV ст. іншими джерелами не засвідчені (див. табл. 2), як не засвідчені, до речі, тими ж джерелами і староства тих же назв. Я. Длугош належав до добре обізнаних хроністів XV ст., тому навряд чи маємо підставу сумніватися в правдивості даного його повідомлення. Не можна не погодитися з М. С. Грушевським, який писав, що про існування в першій половині і середині XV ст. Меджибізького повіту «можна здогадуватися», зважаючи на те, що цей повіт виступає ще 1395 р.⁹² [у грамоті Владислава II Ягайла Спитку з Мельштина]⁹³. Питання про Зінківський повіт того ж часу М. С. Грушевський торкається побіжно. Чи був Зінків тоді повітовим замком, невідомо⁹⁴. Проте значимо, коли був староста-державця зінківський, то, напевно, був й однойменний повіт.

Аналізуючи дані табл. 2, можна побачити, що повітове ділення Подільського воєводства не було сталим. Це питання слід розглянути ширше хоч би тому, що табл. 2 відбиває лише результати змін, які відбувалися в повітовому діленні, не розкриваючи внутрішнього механізму цих змін.

З даних табл. 2 видно повну відсутність у матеріалах другої половини XV ст. згадок про Ровський повіт. М. С. Грушевський, який звернув на це увагу, дотримувався думки, що після вказаного Я. Длугошем зруйнування 1452 р., Ров як замок і повітовий центр перестав існувати⁹⁵. Внаслідок цього, напевно, припинив існування і Ровський повіт. Щоправда, у королівській грамоті Н. Рахенбергу від 1462 р., за якою можна було викупити села, «що прилягають до королівських замків і повітів» (*ad castra et... districtus regios adjacentes*), серед «замків» і «повітів» фігурує

«Ров»⁹⁶. Ровський повіт названо і в грамоті Яна Ольбрахта від 1498 р., яка підтвердила дане Вітовтом десь близько 1429 р. пожалування пошільських маєтків (серед них, до речі, названо Чорнокозинецьке володіння) кам'янецькому католицькому єпископству⁹⁷. З приводу свідчень документів 1462 і 1498 рр. М. С. Грушевський висловився так: «Оскільки немає вказівок на відновлення Ровського замку після розорення 1452 р., то ці згадки другої половини XV ст. з більшою ймовірністю можна вважати за спогади про Ровський повіт до 1452 р.; особливо це можна сказати про документ 1498 р., в якому сам перелік сіл сягає напевно в першу половину XV ст., до запустіння Подністров'я»⁹⁸. Обгрунтованість цих слів ученого підтверджується тим, що перелік маєтків в грамоті 1498 р. дано згідно з тією ж повітовою локалізацією, яка наведена у згаданій Вітовтовій грамоті, що послужила для неї прототипом. Мав рацію М. С. Грушевський ще й тому, що в другій половині XV ст. Ровський повіт через спустошливі татарські набіги⁹⁹ не міг існувати. Від того часу не дійшли документи про королівські земельні пожалування стосовно цієї території¹⁰⁰.

У XVI ст. на місці колишнього Ровського і, як побачимо далі, значної частини колишнього Бакотського повіту існував повіт, який змінив кілька назв. Виникнення його стало можливим завдяки господарчій відбудові регіону, незважаючи на те, що вона гальмувалася подальшими татарськими набігами, щоправда, у ті часи не такими частими й руйнівними¹⁰¹. У першій чверті століття тут, спочатку, мабуть, на частині згаданої території, складається повіт з центром у м. Зінькові. Найбільш рання на той час про нього згадка міститься у грамоті Сигізмунда I від 1518 р., якою заборонялося будь-кому позбавляти шляхти даного повіту законно придбаних цєю королівських маєтків, за винятком коли таке позбавлення відповідало інтересам зіньківського й кам'янецького замків (доречно зауважити, що те саме у тому самому документі сказано щодо шляхти Меджибізького повіту)¹⁰². Наступні згадки про Зіньківський повіт припадають на 30-ті роки і знаходяться у податкових реєстрах¹⁰³. З переходом 1537 р. території цього повіту у володіння дружини Сигізмунда I Бони Сфорца її центром стало місто Бар, що виросло на місці давнього Рова. Через деякий час джерельна назва повіту з центром у Барі змінилася: у двох королівських грамотах 1538 р. він іменується Ровським¹⁰⁴, у податкових реєстрах 1542 і 1547 рр.— Барським і Зіньківським¹⁰⁵, у податкових реєстрах 1552 і 1553 рр.— Зіньківським¹⁰⁶. На нашу думку, у двох останніх документах назва «Зіньківський повіт» вжита скоріше механічно. Справа в тому, що податкові реєстри у Польському королівстві, а згодом і Речі Посполитій з року в рік переписувались з деякими змінами складання нових. За такої практики зафіксована у найбільш ранніх податкових реєстрах назва того чи іншого повіту нереносилася з документа в документ. Зваживши на цю обставину, можемо твердити, що після 1542 р., на який у відомих нам джерелах припадає перша згадка назви «Барський повіт», ця остання була загальноновживаною. Винятком було те, що в дарчій грамоті Стефана Баторія від 7 липня 1578 р. канцлеру і великому гетьману коронному Яну Замойському на села, придбані цим королем тоді ж за міновою угодою у кам'янецької католицької кафедри, повіт іменується Ровським або Барським¹⁰⁷. Примітно, що в самому документі, де викладено дану угоду (його датовано також 7 липня 1578 р.), повіт названо Барським¹⁰⁸.

Слід зазначити, що з другої чверті XVI ст. не існували Скальський, Смотрицький і Бакотський повіти. Підставою для такого твердження є те, що в єдиних тогочасних масових джерелах, де поійменовано повіти (у зв'язку з переліком поселень у складі останніх), а саме — податкових реєстрах 1530—1553 рр. (усіх їх дев'ять¹⁰⁹, у табл. 1 і 2 вони не врахова-

ні), назви цих повітів відсутні. Дані назви, поправда, є в деяких документах перших трьох чвертей XVI ст. (див. табл. 2), але ця присутність є ремінісцентною, а не реальною: джерела, що її засвідчують, повторюють назви повітів, подані тими документами, на які вони спираються своїм змістом. Тож мав рацію М. С. Грушевський, котрий писав, що назва «Бакотський повіт» для XVI ст. «цілком анахроністична» і по суті належить до XV ст.¹¹⁰ Цей висновок може бути застосований і щодо назв повітів Скальського і Смотрицького у джерелах XVI ст. Напевно ці три повіті перестали існувати в результаті перетворення однойменних староств-держав у звичайні держави, яких у воєводстві налічувалося чимало.

Усі з податкових реєстрів 1530—1553 рр. називають повіті Червоногородський, Меджибізький, Летичівський і Зіньківський (Барський). До них слід додати Кам'янецький повіт, хоча назви його в реєстрах не знайдено. Та вона сама собою розумілася: кожен реєстр починається зі списку оподаткованих поселень без назви повіту, до якого ці поселення належали (а належали вони до Кам'янецького, про що можна судити з того, що цей повіт був у воєводстві і згадані поселення займали його територію). У зв'язку з цим потрібно зазначити, що, публікуючи подільські реєстри 1530 і 1542 рр.¹¹¹, А. Яблонівський у надрукований текст від себе вставив у відповідному місці слова «Кам'янецький повіт».

У кожному з податкових реєстрів 1530—1547 рр. згадується Хмельницький повіт. Натомість реєстри 1552 і 1553 рр. не подають його назви, як і назв поселень, що належали до нього. Відсутність згадки про нього у двох останніх джерелах була, очевидно, тимчасовою, бо в інших джерелах третьої чверті XVI ст. цей повіт згадується досить часто (див. табл. 2).

Зіставляючи матеріал табл. 2 з даними податкових реєстрів 1530—1553 рр., бачимо, що Меджибізький повіт в XVI ст. фігурує майже виключно у реєстрах. А. Яблонівський пояснює це тим, що в XVI ст. Меджибізький повіт був частиною Летичівського¹¹². На користь цієї думки свідчить те, що в той час всіма іншими документами, де йдеться про Летичівський повіт, в його територію включалися поселення, реєстрами зараховані до складу Меджибізького повіту. Однак повністю погодитися з А. Яблонівським, на нашу думку, не можна, йдеться про те, що в реєстрах Меджибізький повіт порівняно з Летичівським за кількістю поселень, а значить, і територією, виглядає у кілька разів більшим. Це видається малоімовірним за умови, що Меджибізький повіт — частина Летичівського. Тому гадаємо, що навряд чи назва «Меджибізький повіт» для XVI ст. була випадковою. І все ж, зваживши на те, що oprіч реєстрів цього повіту в тодішніх джерелах практично не видно, і на те, що в тих же «нереєстрових» джерелах «реєстрові» поселення того ж повіту подаються в складі Летичівського повіту, гадаємо доцільним говорити про двоскладний Летичівсько-Меджибізький повіт. Наше припущення є тим більше правомірним, що, як доводять пізніші матеріали, головним чином від XVII ст., зафіксовані реєстрами поселення Меджибізького повіту складали єдиний маєтковий комплекс, а «маєтковий» повіт для Подільського воєводства, і не тільки для нього, був не характерним.

На закінчення розповіді щодо назв подільських повітів в XVI ст. вкажемо на те, що в згадуваних вище податкових реєстрах 1531, 1542 і 1547 рр. Червоногородський повіт іменується подвійно: «повіт Червоногородський і Язловецький»¹¹³. Звучить це незвично, тому що Язловець і в XVI ст., подібно до XV ст., був поселенням приватношляхетським, тоді як центри повітів, на що вже вказувалося, були одночасно й центрами староств-держав. Можна лише здогадуватися, чому вживалася ця подвійна назва.

Таблиця 3. Кількість поселень у Подільському воєводстві в XV—XVI ст. за джерелами, які містять відомості про повітове ділення

Повіт	XV ст.	XVI ст.
	Кількість поселень	
Кам'янецький	46	223
Червоногородський	27	38
Скальський	24	Не існував
Бакотський	51	Не існував
Смотрицький	43	Не існував
Ровський (XV ст.), Зіньківський (Барський; XVI ст.)	18	78
Летичівський	11	36
Меджибівський		93
Хмільницький		35
Разом	228	503

Примітка. Таблицю складено на основі тих що й таблиці 1. 2.

селень, названих податковими реєстрами 1530—1553 років, причому чимало з них поійменовано й багатьма іншими «повітовими» документами XVI ст.). Загальне ж число населених пунктів, врахованих всіма відомими нам «повітовими» джерелами, а значить, і в табл. 3, становить 570 (ця цифра включає в себе 161 містечко і село, що згадані у матеріалах і XV ст., і XVI ст., тому підсумкову цифру поселень не можна ви- числяти шляхом додавання 228 і 503). На жаль, неможливо вивести, якою частиною від реальної всієї кількості поселень воєводства у XV ст. є 228. Зате це можна зробити наближено до дійсності щодо XVI ст. Тут ми змушені відштовхуватися від джерел переважно кінця 70-х і початку 80-х років цього століття. Базуючись майже виключно на тодішніх податкових реєстрах¹¹⁴, А. Яблонівський дійшов висновку, що в Подільському воєводстві у той час налічувалося 687 поселень¹¹⁵. Завдяки використанню ряду джерел, дані яких А. Яблонівським не були взяті до уваги, нам удалося цю цифру значно доповнити. За нашими підрахунками, на зламі 70-х і 80-х років у воєводстві було не менше 740 поселень¹¹⁶. Зіставлення величин 740 і 503 доводить, що доступні нам матеріали, котрі містять відомості про повіти, охопили дві третини поселень, які знаходилися на території воєводства. Цей висновок не міняє та обставина, що якась частина із 503 поселень існувала тимчасово, до зазначених десятиліть не дотягла: кількість таких поселень напевно перекривалася, і навіть подекуди з лихвою, кількістю поселень нововиниклих, «повітовими» джерелами не врахованих. Без ризику можна припустити, що й 228 поселень становили немалу частину від загального числа поселень XV ст., бо хоч це останнє число й не вдається навіть приблизно вивести, тим не менше можна бути впевненим, що воно сильно поступалося числу поселень воєводства у XVI ст.: у XV ст. воєводство було набагато гірше колонізоване, ніж у XVI ст.

Нанесення поселенської інформації «повітових» матеріалів на карту і дало змогу визначити території повітів. Результати цього нанесення відображено на доданій до даної статті карті (загальною основою для неї послужила відома історична карта України, складена А. Яблонівсь-

Визначення повітових територій воєводства можливе тільки на основі виведених із джерел списків тих поселень, які вказані належними до того чи іншого повіту. Кількість цих поселень представлена в табл. 3. Хронологічно опорними для неї послужили другі чверті обох століть. Вибір саме їх для такої ролі зумовлений тим, що вони повище за інші, відповідно до століть, двадцятип'ятиліття репрезентовані документами, отже, й поселенською інформацією.

Наведене в табл. 3 співставлення кількості поселень статистично слід вважати цілком коректним, оскільки воно охоплює достатньо значні масив містечок і сіл майже по кожному повіту в кожному із століть: сумарно 228 поселень в XV ст., 503 — в XVI ст. (до речі, удруге з двох чисел входить 377 по-

ким¹¹⁷⁾). Зваживши на характер змісту використаних нами джерел, потрібно відмітити, що виведені на підставі їх повітові території не можуть точно відбивати реального просторового стану повітів: встановлені з тих же джерел міжповітові границі позначені певною мірою умовністю.

Крайню західну частину воєводства займав Червоногородський повіт — між Стрипою і Серетом. Серед подільських повітів він єдиний, територія якого за два століття практично не зазнала змін: у XVI ст. від нього відійшла (та й то про це з повною впевненістю говорити не можна) лише ділянка на північному сході. У XV ст. Червоногородський повіт сусідив по всій протяжності своєї східної границі зі Скальським повітом. Останній включав у себе землі між Серетом і Збручем, за винятком південно-східної частини цього межиріччя, розташованої між нижніми течіями Збруча та Нічлави, а також смугу, прилягаючу до лівого берега Збруча, окрім південної і північної частини цієї смуги. У XVI ст. вся територія Скальського повіту, як до річчя, напевно й згаданий північний схід Червоногородського повіту, відійшла до Кам'янецького повіту. Кам'янецький повіт у XV ст. мав у своєму складі, поряд з зазначеною частиною межиріччя Нічлави й Збруча, територію, що витягнута на схід від нижньої течії Збруча й південної половини призбруцької («скальської») смуги — до міжріччя Тарнави й Студениці в їхній нижній течії і середньої течії Студениці. В XVI ст. Кам'янецький повіт, зберігши за собою дані землі, розрісся настільки, що став зі всіх тодішніх подільських повітів найбільшим, і не тільки за рахунок названих вище надбань: до нього відійшли також більша частина Смотрицького і менша частина Бакотського повіту. Щодо першого з цих двох повітів, то в XV ст. він розташувався на північ від Кам'янецького повіту, доходячи до кордону Подільського воєводства з Волинною, і на захід від Збруча та північної половини призбруцької смуги Скальського повіту, захоплюючи на сході верхів'я Смотрича, Вовка, Вовчка, Ушиці і підходячи впритул до Калюса. Кам'янецький повіт у XVI ст. «дістав» від Смотрицького всю його територію, окрім земель у верхів'ях Вовка, Вовчка, Ушиці й ділянки, прилягаючої до Ушиці у верхній частині її середньої течії. Бакотський повіт у XV ст. тягнувся на схід від Кам'янецького до межиріччя Лядави й Немії в їхній нижній і середній течії і до нижньої течії Мурафи. Кам'янецький повіт у XVI ст. поглинув західну частину Бакотського — до Калюса, крім невеличкої її ділянки. Летичівський і Меджибзький повіти (розглядаємо їх тут разом з вище вказаною причиною) в XV ст. граничили на заході зі Смотрицьким повітом, на півночі — з Волинною, на сході — зі Східним Поділлям, займали землі по Богу, Божку, Ікві, Згару. У XVI ст. від них відійшли землі, прилягаючі по Згару до Східного Поділля (від 1566 р. — Брацлавського воєводства), на південь від Бога, зате до них відійшла північно-східна частина Смотрицького повіту. Північний схід Подільського воєводства, на схід від Меджибзького і Летичівського повітів, належав Хмільницькому повіту — по течії Бога й Сниводи в XV ст., а в XVI ст. — ще й по течії Згару. Територія Ровського повіту в XV ст. займала простір між Бакотським, Кам'янецьким, Смотрицьким, Меджибзьким і Летичівськими повітами та землями Східного Поділля — по течії Рова, Мурашки, верхів'я Калюса, Жвана, Лядави, Немії та Мурафи. У XVI ст. виниклий на місці Ровського Зіньківський повіт, що став згодом зватися Барським, включав у себе, поруч з тереном Ровського, ще й західні частини Смотрицького і більшу частину Бакотського повіту; дякуючи приєднанню цієї частини Бакотського повіту, Зіньківський (Барський) повіт простягнувся до Дністра від гирла Калюса до гирла Мурафи (див. карту).

Щодо функцій старост-державців в справі управління повітами, то слід підкреслити, що джерела інформують майже виключно про ті з них,

які стосуються королівських маєтків, в основному — староств-держав. Управлінські прерогативи цих старост, виходячі за межі даних маєтків, залишаються по суті невстаповленими.

За свідченням М. Кромера, добре обізнаного з сучасними йому соціально-політичними відносинами у Польській державі, тамтешні старости-державці, як, до речі, і власне державці, «були управителями королівських замків і підданого люду»¹¹⁸, який населяв маєтки, що їхніми центрами були ці замки. М. Кромер, однак, не вказує на те, що адміністративні повноваження старост-державців на українських землях були ширші від тих, які він висвітлює і які саме в такому обсязі здійснювалися на польських землях.

Говорячи про подільських старост-державців XV—XVI ст., М. С. Грушевський писав: «На жаль, недостатність відомостей не дає змоги знову точно визначити їхні функції в кожній сфері»¹¹⁹. Взятися за висвітлення цих функцій, він змушений був звернутися виключно до матеріалів Барського староства XVI ст., цілком резюмо вважаючи, що результати спостережень, зроблених на основі цього матеріалу, можуть бути перенесені на інші староства Подільського воєводства XVI ст. і в XV ст. — на всі тамтешні староства¹²⁰. Висновки, яких при цьому дійшов М. С. Грушевський, дотепер зберігають повністю своє значення. Ніяк же, при аналізі прерогатив подільських старост-державців, будемо ці висновки в міру можливості співвідносити з матеріалом небагатьох документів, на які через різні причини М. С. Грушевський не звернув увагу.

Старости-державці, як і власне державці, в Подільському воєводстві володіли королівськими маєтками звичайно по записах певних сум. Їхні адміністративно-судові прерогативи були усадковані від місцевих воєвод¹²¹. «Не зараховували офіційно до категорії гродських старост, — зазначає М. С. Грушевський, — і позбавлені гродської юрисдикції над привілейованою шляхтою, вони не вкладалися і в рамки «держав», бо їхні адміністративні і судові компетенції поширювались на непривілейовану (в тексті помилково — «привілейовану». — *М. К.*) шляхту, чому й (їхні. — *М. К.*) староства носили назви гродів»¹²².

Потрібно відмітити, що ці старости робили спроби, при тому не завжди безуспішні, прибрати до своїх рук і привілейовану шляхту, основну частину якої становила шляхта землеволодільця. Прикладом того, що такі спроби мали місце, може служити зміст одного запису, внесеного люстраторами Подільського воєводства в свою документацію, що вони її вели під час перепису тамтешніх королівських маєтків 1570 р. (вище на цей документ робилося посилання, але під іншим кутом зору). Запис включає в себе адресовану люстраторам скаргу шляхтичів Хажовських — володільців с. Харівці (Chargowce) — на скальського старосту. Староста, заявивши Хажовські, незаконно примушує їх, їздити з листами, а їхніх підданих — робити на замок. До своєї скарги Хажовські, щоб переконати люстраторів у незаконності дії старости, доклали згадуваної нами раніше витяг з кам'янецьких земських книг, засвідчуючи, як вони вважали, що с. Харівці здавна належить їм на ділчичному праві¹²³.

Подільські старости-державці здійснювали щодо населення своїх повітів, за винятком привілейованої шляхти та її маєтків, всі адміністративні функції гродського кам'янецького старости, відмічені М. Кромером: охорону спокою й безпеки, нагляд за виконанням ідучих зверху розпоряджень, виконання судових вироків¹²⁴. «До цього слід додати, — зазначає М. С. Грушевський, — широкі колонізаційні... повноваження, які мав багато хто з подільських старост-державців»¹²⁵: вони роздавали державні землі під записи сум, причому такі роздачі мали ту саму силу, що й подібні королівські¹²⁶.

При старостах-державцях діяли суди, які розглядали позови — і кримінальні, і цивільні¹²⁷. Найбільш раннє з відомих пам'яток свідчення про існування суду при старості-державці в Подільському воєводстві припадає на 1469 р.: серед тодішніх записів у матеріалах перемишльського городського суду зустрічаємо повідомлення про те, що шляхтич Стаїслав Саломунський (de Salomuncze) не зміг з'явитися в даний суд для участі в розгляді справи, за адресованим йому шляхтичем Томашем Лонацівським позовом, про несплату ним боргу в 13 гривень, — з тієї причини, як пояснив його уповноважений, що в м. Скалі перед тамтешнім старостою Миколаєм Внучком тоді ж розглядався вчинений йому ж шляхтичем Міхалом Кшиковським позов про майорі, тобто про несплату ним же суми більшої, а саме — 40 кіп грошей¹²⁸.

На вироки судів старост-державців практикувалася апеляція в кам'янецький земський суд¹²⁹, можливо, — й в кам'янецький городський суд. Склад цих старостинських судів був напевно подібний до складу кам'янецького городського суду. У всякому разі в 1543—1552 рр. джерелами згадуються судді і писар барського старостинського суду¹³⁰ — уряди, аналогічні тим, які були в кам'янецькому городському суді.

У замках (городах) подільських старост-державців, хоч, мабуть, і не скрізь, велися книги. По завірених виписах із них відомо про книги (в дужках подаємо роки найбільш ранніх про них згадок) легичівські (1522) й барські (1543)¹³¹. Щодо судових книг інших замків, то про існування їх можна лише здогадуватися. Напевно, в XV ст. були книги скальські. П. Домбковський вважав, що тоді ж велися книги червоногородські¹³².

У XV—XVI ст. повітова структура Подільського воєводства відзначалася двоїстістю. З одного боку, воно являло собою два територіально рівнозначних й охоплюючих весь його простір кам'янецькі городський і земський повіти — на кшталт польських створених шляхетські округи, адміністративне обличчя яких визначалося діяльністю кам'янецьких городського й земського судів що виникли після перенесення на воєводство польського правового устрою, а також діяльністю генерального подільського (кам'янецького) старости. З другого боку, воєводство ділилося на повіти, успадковані ним від часу, який передував наданню Західному Поділлі статусу воєводства. Кількість цих повітів доходила у XV ст. як мінімум до дев'яти, у XVI ст. до шести. Серед них значився й Кам'янецький повіт, котрий перебував під контролем генерального подільського старости. В інших повітах адміністративно-судова влада знаходилася в руках призначуваних королем старост-державців; її значною мірою обмежували прерогативи генерального подільського старости та функціонування кам'янецьких городського і земського судів.

У XVI ст., від якогось часу, відбувалося поступове відмирання очолюваних старостами-державцями повітів. Механізм цього процесу джерела не дають змоги розкрити. Умоглядно можна вказати на основну тенденцію розвитку компетенцій старост-державців, котра була наслідком і разом з тим однією з вагомих причин того, що пов'язані з їхньою діяльністю повіти цезли: все більше застосування цих компетенцій звужувалося границями староств-держав, у результаті чого влада таких старост набрала виключно домініального характеру, тобто стала здійснюватися тільки в межах королівських маєтків, що перебували в їхньому володінні на тих чи інших умовах.

У політичному плані дана еволюція напевно спричинювалася небезуспішною у XVI ст. боротьбою шляхти воєводства, як і всього Польського королівства, за збереження раніше завойованих і придбання нових привілеїв, які забезпечували їй відповідне її амбіціям місце в політичному

житті краю, максимальну її незалежність від адміністрації різних рангів і рівнів.

Верхня межа існування повітів старост-державців — 1581 р., коли було утворено у воєводстві летичівській гродський суд, рівнозначний кам'янецькому гродському судові. Відтоді воєводство складалося лише з двох гродських (Кам'янецького і Летичівського) та одного земського (Кам'янецького) шляхетсько-судових повітів¹³³.

Не всі питання, розглянуті в даній статті, знайшли своє належне висвітлення за браком джерел. Чимало з них безслідно загинуло, зміст більшості опублікованих — надто формалізований, багатьох — відомий нам тільки з регест, а є й такі, які виявилися недоступними. Видається доцільним опублікувати невидані документи, в тому числі й знані лише з регест. На особливу увагу заслуговують ті з них, котрі значно доповнили б наші знання про повітовий устрій Подільського воєводства в XV—XVI ст.

¹ *Liske X. Przedmowa // Akta grodzkie i ziemskie (далі — AGZ).— Lwów, 1886.— Т. XI.— S. IX—X; Idem. Przedmowa // AGZ.— 1889.— Т. XIV.— S. X; Idem. Przedmowa // AGZ.— 1891.— Т. XV.— S. X; Idem. Kilka uwag o sądownictwie czerwonoruskim // Kwartalnik Historyczny (далі — КН).— Lwów, 1888.— Roczник II.— S. 390.*

² *Balzer O. Rec.: Liske X. Akta grodzkie i ziemskie...— Т. XIV // КН.— 1890.— Roczник IV.— S. 553—555.*

³ *Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого литовского статута.— М., 1892.— С. 209—248, 261—266, 287—291.*

⁴ *Линиченко И. Критический обзор новейшей литературы Галицкой Руси // Журнал министерства народного просвещения.— СПб., 1891.— Ч. 276.— Июль.— С. 124—171; Линиченко И. А. Черты из истории сословий в Юго-Западной (Галицкой) Руси XIV—XV в.— М., 1894.*

⁵ *Грушевский М. Барское старство: Исторические очерки (XV—XVIII вв.).— Киев, 1894.— С. 127—172, 265—308.*

⁶ *Ланно И. И. Великое княжество Литовское во второй половине XVI столетия: Литовско-русский повет и его сеймик.— Юрьев, 1911.— С. 1—173.*

⁷ *Клепарский П. Г. Очерки по истории Киевской земли.— Т. 1: Литовский период.— Одесса, 1912.— С. 170—430.*

⁸ *Dąbkowski P. Podział administracyjny województwa ruskiego i bełskiego w XV wieku.— Lwów, 1939.*

^{9a} Про утворення Подільського воєводства див.: *Крипун М. Г. Поширення польського адміністративно-територіального устрою на українських землях // Проблеми слов'янознавства.— Львів, 1991.— Вип. 42.— С. 24—30.*

⁹ Про перехідний період в історії повітового поділу на Поділлі див.: *Крипун М. Г. Початки подільського повітового устрою // Проблеми української історичної медієвістики.— К., 1990.— С. 33—52.*

^{9a} *Hude R. Wyrok lwowski roku 1421.— Warszawa, 1887.— S. 5—6; Liske X. Kilka uwag o sądownictwie czerwonoruskim.— S. 390.*

¹⁰ *Matricularum Regni Pololiae summaria (далі — MRPS).— Varsoviae, 1905—1961.— P. I.— № 49—54, 67, 68, 205, 291, 470, 813, 1151, 1748, 1787, 1803, 1812, 1818, Supplementum.— № 44; P. II.— № 1305; P. III.— № 168, 518, 764, 799, 1140, 1359, 2589, 2803, Supplementum.— № 123, 142, 143; P. IV.— V. I.— № 61, 70, 100, 101, 211, 484, 553, 943, 954, 1068, 1278, 1320, 1382, 1383, 1389, 2210, 2214, 2215, 2362, 2375, 2405, 2463, 2679, 2692, 2704, 2706, 2977, 3075, 3611, 4703, 4834, 4887, 5348, 5524, 5639, 5820, 5847, 6137, 6312, 6669, 6676, 6718, 6719, 6818, 6909, 7111, 7193, 7455, 7711, 7772, 7777, 7787, 7820, 7992, 8007, 8067, 8124, 8144, 8227.— V. 2.— № 8889, 8930, 10823, 10824, 10826, 10836, 10944, 10945, 11232, 11444, 11464, 11543, 11551, 11553, 11561, 11572, 11584, 12270, 12396, 12494, 13074, 13158, 13159, 13215, 13354, 13477, 13493, 13498, 13507, 13515, 13755, 13843, 13953, 13956, 14391, 14553, 15655, 16155, 16374, 16793.— V. 3.— № 17561, 17947, 18103, 18105, 18154, 18287, 18315, 18352, 18718, 19093, 19094, 19122, 19125, 19233, 19428, 19454, 19456, 19516, 19579, 19712, 19863, 20011, 20092, 20127, 20158, 20159, 20420, 20421, 20522, 20524, 20609, 20997, 20999, 21034, 21039, 21044, 21048, 21071, 21099, 21100, 21112, 21338, 21439, 21443, 21476, 21479, 21776, 21787, 21808, 21809, 21990, 22053, 22250, 22236, 22425, 22914, 22953—22955, 23154, Supplementum.— № 466, 658, 660, 680, 710, 783, 797, 828, 865, 1132, 1266, 1282; P. V.— V. 1.— № 41, 568, 579, 580, 582, 591, 623, 714, 942, 1024, 1064, 1069, 1096, 1353, 1441, 1485, 1511, 1553, 1559, 1631, 1636, 1647, 1927, 2165—2167, 2202, 2216, 2218, 2289, 2370—2373, 2378, 2380, 2381,*

2826, 2958, 3263, 3282, 3296, 3297, 3370, 3371, 3564, 3717, 3939, 3940, 4201, 4203, 4270, 4352.— V. 2.— № 4620, 4651, 5074, 5122, 5456, 5484, 5647, 5707, 5724, 5741, 5753, 5788—5790, 5998, 6032, 6127, 6154, 6350, 6539, 6541, 6564, 6571, 6574, 6677, 6731, 6734, 6791, 6806, 6989, 6990, 6994, 6995, 7018, 7022, 7029, 7141, 7355, 7454, 7455, 7494, 7648, 7717, 7726, 7813, 8135, 8206, 8317, 8318, 8371, 9048, 9345, 9639, 9801, 9833, 9986, 9997, 10123, 10136, 10137, 10157, 10173, 10230, 10304, 10318, 10400, 10607, 10839.

¹¹ *Архив Юго-Западной России* (далі — АЮЗР).— Киев, 1869, 1893—1894.— Ч. V.— Т. 1.— № 3; Ч. VIII.— Т. 1.— № 2, 4—11, 13, 16—21, 23—25, 29—30, 32, 42, 47, 50, 52, 53, 55, 56, 69, 70, 74—77, 79, 80, 87—89, 92, 96, 100, 101, 103, 110, 111, 118, 119, 121, 129, 131, 134, 137.— Т. 2.— Регесты и дополнения.— № 1—8, 10—12, 14, 15, 17—19, 22, 24, 25, 27, 39, 41, 45, 46.

¹² *Матеріали до історії суспільно-політичних і економічних відносин Західної України* (далі — Матеріали...) / Подає М. Грушевський // *Записки Наукового товариства імені Шевченка* (далі — ЗНТШ).— Львів, 1905—1906.— Т. 63—64: Серія перша (1361—1530).— № 11, 13—15, 17, 22, 24, 25, 27—32, 34, 35, 37, 39, 40, 42, 43, 45—49, 54—58, 61—63; Т. 69: Серія друга (1531—1574).— № 83, 86.

¹³ *Zbiór dokumentów małopolskich* / Wydali Sułkowska-Kuraś i S. Kuraś.— Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1974—1975.— Cz. VI: Dokumenty króla Władysława Jagiełły z lat 1386—1417.— № 1651, 1660, 1661, 1675, 1688, 1694, 1706, 1778; Cz. VII: Dokumenty króla Władysława Jagiełły z lat 1418—1434.— № 2059—2062, 2064, 2073, 2074, 2077—2079, 2083, 2092, 2093, 2102, 2104, 2107, 2131, 2136, 2141, 2149, 2150, 2156, 2159, 2162, 2166.— Cz. VIII: Dokumenty z lat 1435—1450. Uzupełnienie: dokumenty z lat 1286—1442.— № 2186—2188, 2190, 2192, 2198, 2200—2202, 2204, 2211, 2213—2215, 2227, 2228, 2241—2245, 2251—2254, 2259, 2269, 2274, 2291, 2305, 2321, 2322, 2330, 2357, 2361, 2367, 2369, 2384, 2386, 2390, 2419, 2425—2427, 2430, 2431, 2434, 2446, 2466, 2468.

¹⁴ *AGZ.*— 1870—1891.— Т. II.— № 110; Т. IV.— № 81, 92; Т. V.— № 51, 82, 132; Т. VI.— № 20, 93; Т. XII.— S. 223, 297, 344—345, 349; Т. XV.— S. 465.

¹⁵ *Zrządła go dziejów polskich* / Wydawane przez A. Przewdzieckiego i M. Grabowskiego (далі — *Zrządła...*).— Wilno, 1843.— Т. 1.— S. 153—154, 157—161.

¹⁶ *Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву у Львові: 1233—1799* (далі — *Каталог...*).— К., 1972.— № 51, 242, 256, 264.

¹⁷ *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России* (далі — *Акты ЮЗР*).— СПб., 1863.— Т. 1. 1361—1598.— № 20.

¹⁸ *Акты, относящиеся к истории Западной России* (далі — *АЗР*).— СПб., 1846.— Т. 1. 1340—1506.— № 22.

¹⁹ *Semkowicz W.* Nieznane nadania Witolda dla osób prywatnych // *Ateneum Wileńskie.*— Wilno, 1930.— Rocznik VII.— Zesz. 3—4.— S. 852—857.

²⁰ *Białkowski L.* Podole w XVI wieku: Rysy społeczne i gospodarcze.— Warszawa, 1920.— S. 140, 141, 145, 148, 150, 152, 155, 158, 160, 210.

²¹ *Radziwiński Z. L. Rec.: L. Białkowski.* Podole w XVI wieku... // *Rocznik Towarzystwa Heraldycznego.*— Kraków, 1921.— Т. V.— S. 122, 123.

²² *Pobóg-Gorski W.* Powiat Mohylowski w gubernii Podolskiej.— Kraków, 1903.— S. 120—121, 123—125, 173—175, 178, 197, 232—233, 237—238, 268, 333—335.

²³ *Грушевський М.* Вказ. праця.— С. 27, 49, 144—146, 231, 285.

²⁴ *Zrządła dziejowe.*— Warszawa, 1877.— Т. V.— S. 22—24.

²⁵ *Archivum* książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie / Wydane... pod kierownictwem Z. L. Radziwińskiego (далі — *Archiwum Sanguszków*).— Lwów, 1887.— Т. 1. 1366—1506.— № 36.

²⁶ *Pohorecki P.* Catalogus diplomatum bibliothecae Instituti Ossoliniani nec non bibliothecae Pawlikowianae inde ab anno 1227 ad annum 1505.— Leopoli, 1937.— № 118, 133, 159, 195.

²⁷ *Палеографические снимки с русских грамот, преимущественно XIV века* / Изд. С.-Петербург. археол. ин-та. Под ред. А. И. Соболевского и С. Л. Пташицкого.— СПб., 1903.— № 19.

²⁸ *Corpus iuris polonici.*— Cracoviae, 1906.— Sectio I.— Vol. 3.— P. 344

²⁹ *Памятники дипломатического и судебно-целового языка русского в древнем Галицко-Володимирском княжестве и в смежных русских областях в XIV и XV столетиях* (далі — *Памятники...*) / Издал Я. Ф. Головацкий.— Львов, 1867.— № 17, 46.

³⁰ *Materialia* archiwalne wyjęte głównie z Metryki Litewskiej od 1348 do 1607 roku / Wydał A. Prochaska.— Lwów, 1890.— № 89.

³¹ *Розов В.* Українські грамоти.— К., 1928.— Т. I: XIV в. і перша половина XV в.— № 61, 74.

³² *Українські грамоти XV ст.* / Підгот. тексту, вступ. ст. і комент. В. М. Русанівського. Видп. ред. М. М. Пешак.— К., 1965.— № 9.

³³ *Молчановский Н.* Очерк известий о Подольской земле до 1434 года.— Киев, 1885.— С. 386.

³⁴ *Vitoldiana: Codex privilegiorum Vitoldi magni ducis Lithuaniae.* 1386—1430 / Zebrał i wydał J. Ochmański.— Warszawa; Poznań, 1936.— № 94, 98, 110, 119, 228.

- ³⁵ *Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год / Собранные и изданные под ред. В. Антоновича и К. Козловского.*— Киев, 1868.— № 39.
- ³⁶ *Jablonowski A. Podole u schyłku XV wieku // AW.*— 1880.— Т. II. Ogólnego zbioru tom XVIII.— S. 527, 536.
- ³⁷ *ЦДІА у м. Києві.*— Ф. 37. Кам'янецький земський суд.— Оп. 1.— Спр. 1.— Арк. 198; Спр. 5.— Арк. 155 зв., 215 зв.
- ³⁸ *Archiwum Główne Akt Dawnych a Warszawie (далі — AGAD). Metryka Litewska.*— IV B.— Ks. 17.
- ³⁹ *AGAD. Metryka Koronna.*— Ks. 142.— S. 98—110.
- ^{39a} *AGAD.*— Zbiór dokumentów pergaminowych.— N 8506.
- ⁴⁰ *Грушевський М.* Вказ. праця.— С. 43, 59, 63—64.
- ⁴¹ *MRPS.*— Р. IV.— V. 1.— № 2405, 2726, 2979, 6669, 8124.— V. 2.— № 11543.— V. 3.— № 22425; Р. V.— V. 1.— № 1064, 3296, 4352. Аналогічне найменування зустрічаємо для Хмельницького повіту в королівській грамоті 1448 р. та в її підтвердженні від 1523 р.: «*districtus Chmielnicensis Podoliae*» (MRPS.— Р. IV.— V. 2.— N 13499.— V. 3.— Supplementum.— N 828).
- ⁴² *Грушевський М.* Вказ. праця.— С. 130—150; див. також: *Liske X. Przedmowa // AGZ.*— Т. XI.— S. IX—X.
- ⁴³ *Kutrzeba S. Studia do historii sądownictwa w Polsce. VI: Geografia sądów ziemskich od XVI do XVIII wieku // Przegląd Prawa i Administracji.*— Lwów, 1901.— Rok XXVI: Rozprawy i zapiski literackie.— S. 819; idem. Starostowie, ich początek i rozwój do końca XIV wieku // *Rozprawy Akademii Umiejętności.*— Wydział historyczno-filozoficzny.— Kraków, 1903.— Т. XIV.— S. 266; idem. Historia ustroju Polski w zarysie.— Lwów; Warszawa, 1912.— Т. 1. Korona.— S. 67, 118; *Gąsiorowski A.* Powiat w Wielkopolsce XIV—XVI wieku: Z zagadnień zarządu terytorialnego i podziałów Polski późnośrednio-wiecznej.— Poznań, 1965.— S. 20, 25, 52, 60—61, 197—198; *Bar-dach J.* Powiat w Polsce późnośrednio-wiecznej // *Czasopismo Prawno-Historyczne.*— Poznań, 1967.— Т. XIX.— Zesz. 2.— S. 143—144, 148—149.
- ⁴⁴ *AGZ.*— 1888.— Т. XIII.— S. 82; *Kwiatkowski S.* Wykaz dostojników duchownych i świeckich tudzież urzędników z czasów Władysława Warneńczyka (1434—1444) // *Archiwum Komisji Historycznej.*— Kraków, 1886.— Т. III.— S. 100.
- ⁴⁵ *AGZ.*— Т. XIV.— S. 47. Зазначимо, що найбільш раннє свідчення про кам'янецькі земські книги належить до 1443 р.: 1570 р. шляхтичі Хажовські (Chargowscy) пред'явили в м. Скалі люстраторам витяги з цих книг, з яких хронологічно перший датований 1443 р. (Białkowski L. *Op. cit.*— S. 3, 208—209). Найраніші згадки про кам'янецькі гродські книги зустрічаються в кам'янецьких земських книгах XVI ст., що дійшли до нас.
- ⁴⁶ *Грушевський М.* Вказ. праця.— С. 144.
- ⁴⁷ *AGZ.*— Т. XII.— S. 125. Пізніше щодо XV ст. найменування кам'янецького старости генеральним див.: *AGZ.*— Т. IV.— S. 164 (1456 р.).— Т. XV.— S. 43, 49, 80, 82, 96, 104, 328, 342, 426, 428, 440, 551 (1463, 1466, 1468, 1470 pp.).
- ⁴⁸ *MRPS.*— Р. IV.— V. 1.— № 2455.
- ⁴⁹ *Ibid.*— № 3319.
- ⁵⁰ *АЮЗР.*— Ч. VIII.— Т. I.— № 120.
- ⁵¹ *Kromer M.* Polska, czyli o położeniu, ludności, obyczajach, urzędach i sprawach publicznych Królestwa Polskiego księgi dwie / *Przekład S. Kazikowskiego.* Wstęp i opracowanie P. Marchwińskiego.— Olsztyn, 1984.— S. 136, 137, 139.
- ⁵² *Грушевський М.* Вказ. праця.— С. 266—267.
- ⁵³ *Матеріали...* ЗНТШ.— Т. 64.— № 51; *MRPS.*— Р. IV.— V. 1.— № 2726.
- ⁵⁴ *Грушевський М.* Вказ. праця.— С. 285—286.
- ⁵⁵ *АЮЗР.*— Ч. VIII.— Т. 1.— № 29.
- ⁵⁶ *Акты ЮЗР.*— Т. 1.— № 20; *Памятники...*— № 46; *Archiwum Sanguszków.*— Т. 1.— № 36; *Розов В.* Українські грамоти.— Т. 1.— № 74.
- ⁵⁷ *Przeddziecki A.* Podole, Wołyń, Ukraina: Obrazy miejsc i czasów.— Wilno, 1841.— Т. 2.— S. 51—52; *Zródła...*— Т. 1.— S. 144; *АЗР.*— Т. 1.— № 6; *Dodatek Tygodniowy przy «Gazecie Lwowskiej».*— Lwów, 1854.— № 16.— S. 64; *Памятники...*— С. 9—10; *Палеографические снимки...*— № 17; *Pobóg-Górski W.* *Op. cit.*— S. 244; *Грамоти XIV ст. / Упоряд., вступ. ст., комент. і слов.-показч. М. М. Пещак.*— К., 1974.— № 31; *Vitoldiana...*— № 211.
- ⁵⁸ *Semkowicz W.* Nieznane nadania Witolda....— S. 847, 849; *Крикун М. Г.* Початки...— С. 41—44.
- ⁵⁹ *АЮЗР.*— Ч. VIII.— Т. 2.— Регестры и дополнения.— № 41.
- ⁶⁰ *Каталог...*— № 242.
- ⁶¹ *AGAD. Metryka Litewska.*— IV B.— Ks 17.— K. 97; v. 98.
- ⁶² *Ibid.*— K. 61.
- ⁶³ *MRPS.*— Р. IV.— V. 3.— № 22250.
- ⁶⁴ *Ibid.*— Р. V.— V. 2.— № 5707. Згадані вище випадки вживання поняття «територія» в значенні повіту враховано в табл. 1 і 2. Слід підкреслити, що термін

«територія» в тому ж значенні був добре відомий в Руському востодстві в XV ст. (можливо, й у XVI ст.), доказом чого може служити відповідний матеріал одного з томів публікації «Akta grodzkie i ziemskie», його видавцем К. Ліске згрупуваний і поданий в передмові до цього тому; див.: *AGZ.*—Т. XV.—С. X. Тут названо поселення: «у Львівській землі і Самбірській території», «у Львівській землі і Жидачинській території», «в Галицькому повіті і Тереховельській території» тощо. Там же зустрічаємо, до речі, поняття «повіт» (*districtus*) для позначення Жидачинського, Тереховельського та інших округів — «територій».

⁶⁵ Якщо не рахувати дарчої грамоти Вітовта від 1430 р. на села Печерна й Блашківці, названі «в Червоногородській волості» (*AGAD. Metryka Litewska.*—IV B.—Ks. 17.—K. 165): тут волость можна трактувати і як повіт, і як королівський масток-староство.

⁶⁶ *АЮЗР.*—Ч. VIII.—Т. 1.—№ 2; *Zbiór dokumentów małopolskich.*—Cz VI.—N 1700.

⁶⁷ *Pobóg-Górski W.* Op. cit.—S. 173—175. А. Яблоновський висловив сумнів щодо датування цієї грамоти 1410 р. (*Jablonowski A.* Op. cit.—S. 527).

⁶⁸ *АЗР.*—Т. 1.—№ 22; *Памятники...*—№ 17; *Палеографические списки...*—№ 19; *Крымский А.* Украинская грамматика.—М., 1908.—Т. 1.—Вып. 2.—С. 534; *Розов В.* Українські грамоти...—Т. 1.—№ 61; Українські грамоти XV ст.—№ 9; *Vitoldiana...*—№ 112. Грамоти публікатори датують різно—від 1414 р. до 1429 р.

⁶⁹ *Грушевський М.* Вказ. праця.—С. 27; *Матеріали...*//ЗНТШ.—Т. 63.—№ 22; *Sochaniewicz K.*; *Najdawniejsze dyplomy Witolda w.k.s. litewskiego (Przyczynek do dyplomatyki litewskiej//AW.*—1925—1926.—*Rocznik III.*—S. 385—386; *Vitoldiana...*—N 119. Цю грамоту видавці датують по-різному—1411—1430 pp. В публікації її, наведеній у згаданій щойно роботі К. Саханевича, чомусь надруковано «w powete Bokotskom», а не «w woloszczu Bokotskiej». Названі чотири грамоти, що в них волость виступає як повіт, відбиті в табл. 1 і 2.

⁷⁰ Див., напр.: *MRPS.*—P. IV.—V. 2.—№ 11584, 21663, 22952 (відповідно 1518, 1544, 1546 pp.); *AGAD. Metryka Litewska.*—IV B.—Ks. 17.—K. 151, 165, 70—71 (1444, 1436, 1554 pp.).

⁷¹ Грамоти з локалізацією топонімів по староствах, без зазначення повітів, див.: *MRPS.*—P. III.—№ 741; P. IV.—V. 1.—№ 6675.—V. 2.—№ 11186, 11585.—V. 3.—№ 21224, 21225, 21691, 22293, 22956; P. V.—V. 1.—№ 1655, 1821, 1925, 2535, 2815, 3475, 3915, 3939.—V. 2.—№ 6456, 6565, 6566, 6579—6582, 6964, 7373, 7428, 7490, 8368, 8420, 10639 (1503—1571 pp.); *АЮЗР.*—Ч. VIII.—Т. 1.—№ 71, 99, 117, 127, 141, 142 (1546—1581 pp.); *Матеріали...*//ЗНТШ.—Т. 64.—№ 53 (1461 pp.); *AGAD. Metryka Litewska.*—IV B.—Ks. 17.—K. 69, 92, 95—95 v., 124 v., 186 y. (1550—1560 pp.).

⁷² *АЮЗР.*—Ч. VIII.—Т. 1.—№ 111.

⁷³ *MRPS.*—P. V.—V. 2.—№ 10123.

⁷⁴ *Каталог...*—№ 256 (1480 p.); *MRPS.*—P. IV.—V. S.—№ 11543 (1518 p.), 12270 (1519 p.), 13515 (1523 p.); *Bialkowski L.* Op. cit. S.—140—141 (1533 p.).

⁷⁵ *MRPS.*—P. IV.—V. 1.—N 2679; *Dodatek Tygodniowy przy «Gazecie Lwowskiej.*—1855.—N 29.—S. 116.

⁷⁶ *MRPS.*—P. IV.—V. 2.—N 13477.

⁷⁷ *Матеріали...*—//ЗНТШ.—Т. 64.—№ 58; *MRPS.*—P. I.—№ 1803.

⁷⁸ *MRPS.*—P. IV.—V. 2.—№ 11551.

⁷⁹ *Bialkowski L.* Op. cit.—S. 148.

⁸⁰ *АЮЗР.*—Ч. VIII.—Т. 2.—Регесты и дополнения.—№ 39.

⁸¹ *MRPS.*—P. IV.—V. 2.—№ 12396.

⁸² *AGZ.*—Т. XIV.—S. 233—234.

⁸³ *Ibid.*—S. 404, 411.

⁸⁴ *Ibid.*—Т. XV.—S. 104, 458.

⁸⁵ *MRPS.*—P. IV.—V. 1.—N 2411, 2432.

⁸⁶ *Ibid.*—P. Y.—V. 2.—N 4651.

⁸⁷ *AGZ.*—Т. XII.—S. 27; *Kwiatkowski S.* Op. cit.—S. 81.

⁸⁸ *AGZ.*—Т. XIV.—S. 142; *Kwiatkowski S.* Op. cit.—S. 86.

⁸⁹ *Długosz J.* Opera omnia / Cura A. Przedziecki edita.—Cracoviae, 1878.—Т. XIV.—P. 133.

⁹⁰ *Грушевський М.* Вказ. праця.—С. 149.

⁹¹ *Długosz J.* Op. cit.—Т. XIV.—S. 112—113.

⁹² *Грушевський М.* Вказ. праця.—С. 146.

⁹³ *Codes epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae. 1376—1430/Collectus A. Prochaska.*—Cracoviae, 1882.—N 115; *Archiwum Sanguszków.*—Т. 1.—N 19.

⁹⁴ *Грушевський М.* Вказ. праця.—С. 172.

⁹⁵ Там же.—С. 170.

⁹⁶ Там же.

⁹⁷ *АЮЗР.*—Ч. VIII.—Т. 1.—№ 17; *Pobóg-Górski W.* Op. cit.—S. 123—125; *Vitoldiana...*—№ 228; *Грушевський М.* Вказ. праця.—С. 34—35, 170.

- ⁹⁸ Грушевський М. Вказ. праця.— С. 34—35.
- ⁹⁹ Там же.— С. 64—65.
- ¹⁰⁰ Там же.— С. 43.
- ¹⁰¹ Там же.— С. 65—66.
- ¹⁰² АЮЗР.— Ч. VIII.— Т. 2.— Регесты и дополнения.— № 14; *Corpus iuris polonici*.— Sectio I.— V. 3.— S. 344; *MRPS*.— P. IV.— V. 1.— № 2692.
- ¹⁰³ *Źródła dziejowe*.— 1889.— Т. XIX.— S. 169 (1530 p.); AGAD. Archiwum Skarbu Koronnego (далі — ASK).— Dział I.— Ks. 45.— K. 28 v. (1530 p.), 41 (1531 p.), 54 v. (1532 p.), 78 v. (1534 p.), 87 v. (1535 p.).
- ¹⁰⁴ АЮЗР.— Ч. VIII.— Т. 1.— № 48, 49.
- ¹⁰⁵ *Źródła dziejowe*.— Т. XIX.— S. 169 (1542 p.); AGAD. ASK.— Dział I.— Ks. 45.— K. 98 v. (1542 p.), 119 (1547 p.).
- ¹⁰⁶ AGAD. ASK.— Dział I.— Ks. 45.— K. 172 (1552 p.), 181 v. (1553 p.).
- ¹⁰⁷ *Archiwum Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana wielkiego koronnego*.— Warszawa, 1904.— Т. 1. 1553—1579.— N 64.
- ¹⁰⁸ АЮЗР.— Ч. VIII.— Т. 1.— № 134; *Pobóg-Górski W.* Op. cit.— S. 125—127.
- ¹⁰⁹ Див. виноски 103, 105, 106.
- ¹¹⁰ Грушевський М. Вказ. праця.— С. 41.
- ¹¹¹ *Źródła dziejowe*.— Т. XIX.— S. 159—171.
- ¹¹² *Jabłonowski A.* Op. cit.— S. 532—535.
- ¹¹³ *Źródła dziejowe*.— Т. XIX.— S. 165 (1542 p.); AGAD. ASK.— Dział I.— Ks. 45.— K. 38 (1531 p.), 96 (1542 p.), 117 (1547 p.).
- ¹¹⁴ *Źródła dziejowe*.— Т. XIX.— S. 234—307.
- ¹¹⁵ *Jabłonowski A.* Przedmowa // *Źródła dziejowe*.— Т. XIX.— S. 15—16, 26.
- ¹¹⁶ *Крыкун М. Г.* Динаміка чисельності поселень Подільського воєводства в XVI—XVIII ст. // *Історичні дослідження: Вітчизняна історія*.— К., 1885.— Вип. 11.— С. 59.
- ¹¹⁷ *Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej / Wydany zasiłkiem Akademii Umiejętności w Krakowie: Epoka przełomu z wieku XVI—go na wiek XVII—sty.* Dział II: «Ziemie Ruskie» Rzeczypospolitej. Dział opracowany przez A. Jabłonowskiego.— Warszawa; Wiedeń, 1889—1904.— N 6, 7, 9, 10.
- ¹¹⁸ *Kromer M.* Op. cit.— S. 139.
- ¹¹⁹ Грушевський М. Вказ. праця.— С. 267—268.
- ¹²⁰ Там же.— С. 150.
- ¹²¹ Там же.— С. 149.
- ¹²² Там же.— С. 267, див. також: С. 150.
- ¹²³ *Białkowski L.* Op. cit.— S. 209.
- ¹²⁴ Грушевський М. Вказ. праця.— С. 279.
- ¹²⁵ Там же.— С. 267.
- ¹²⁶ Там же.— С. 286; Грушевський М. *Історія України-Руси*.— Львів, 1905.— Т. V.— С. 316; див. також: АЮЗР.— Ч. VIII.— Т. 1.— № 126.
- ¹²⁷ Грушевський М. Барское староство...— С. 267—271; Грушевський М. *Історія України-Руси*.— Т. V.— С. 316.
- ¹²⁸ AGZ.— Т. XIII.— S. 481; див. також: *Liske X.* Przedmowa // AGZ.— Т. XIII.— S. XI; Грушевський М. Барское староство...— С. 150. За польським правом, якщо когось (звичайно шляхтича) одночасно викликали за адресованими йому позовами в кілька судів, то він зобов'язаний був стати раніше всього перед тим судом, де розглядалася справа, що стосувалася його, найважливіша, зокрема, щодо грошей — номінально найбільша; в усіх інших судах відповідач мав право сам або через свого уповноваженого вимагати відтермінування розгляду позовів (*dilatio pro maiori*); див.: *Balzer O.* *Przewód sądowy polski w zarysie (Wykład uniwersytecki)*. Wydanie pośmiertne / Przedmowa oraz indeksem opatrzył W. Hejnosz.— Lwów, 1935.— S. 100.
- ¹²⁹ АЮЗР.— Ч. VIII.— Т. 1.— № 64; Грушевський М. Барское староство...— С. 270.
- ¹³⁰ АЮЗР.— Ч. VIII.— Т. 1.— № 64, 72; Грушевський М. Барское староство...— С. 276—277.
- ¹³¹ АЮЗР.— Ч. VIII.— Т. 1.— № 25, 40, 64, 66, 110, 114; *MRPS*.— P. IV.— V. 3.— № 22419.
- ¹³² *Dąbkowski P.* *Zaginione księgi sądowe województwa ruskiego i bełskiego // Studia nad historią prawa polskiego / Wydawane pod red. O. Balzera*.— Lwów, 1921.— Т. VIII.— Zesz 1.— S. 68.
- ¹³³ Про повітовий поділ Подільського воєводства від 1581 р. до ліквідації останнього 1793 р. див.: *Крыкун М. Н.* *Podział w powiaty województwa podolskiego od XVI do XVIII w. // Europa srodkowa i wschodnia w średniowieczu i czasach wczesnowożytnych. Materiały seccji naukowej / Ped. K. Myśliński*.— Lublin, 1992.— С. 38—52.